

IRENA BIDOWA
Instytut Ekonomiki Rolnej
Warszawa

ROZWÓJ ROLNICTWA W FEDERACYJNEJ LUDOWEJ REPUBLICE JUGOSŁAWII

Jugosławia, największy kraj na Bałkanach zajmuje ósme miejsce wśród krajów europejskich zarówno pod względem obszaru, jak i liczby ludności. Jest to kraj górzysty. Tereny nizinne zajmują zaledwie 30% terytorium, z czego 25% przypada na Wojewodinę. Klimat Jugosławii wykazuje duże zróżnicowanie pod względem przebiegu temperatur i opadów atmosferycznych, które cechuje nierównomierny rozkład w poszczególnych porach roku i częściach kraju. Jest to klimat głównie środkowo-europejski, kontynentalny z suchym upalnym latem i ostrą zimą. Jedynie wąski pas nad morzem Adriatyckim, dolina rzeki Nieretwy i niektóre kotliny Macedonii pozostają pod wpływem klimatu śródziemnomorskiego. Gleby podobnie jak inne warunki środowiska geograficznego są mocno zróżnicowane. Dominuje typ gleb brunatnych, których wartość użytkowa zależy od stosunków wilgotnościowych i zawartości próchnicy. Występują one przeważnie w Macedonii, Serbii i Chorwacji. Do najżyźniejszych gleb należą czarnoziemy spotykane na niewielkich kompleksach na obszarze Wojewodiny i Słowenii.

Warunki przyrodnicze kraju charakteryzuje również struktura użytkowania gruntów.

Na 25,5 mln ha ogólnego obszaru Jugosławii, użytkowanych rolniczo jest 15 mln ha, czyli 57,8%. Strukturę użytków rolnych charakteryzuje wysoki udział trwałych użytków zielonych (44%), stwarzających potencjalne warunki dla rozwoju produkcji zwierzęcej. Po drugiej wojnie światowej w strukturze użytków rolnych nie nastąpiły większe zmiany. Rozszerzył się obszar pod sadami, winnicami i pastwiskami, podczas gdy powierzchnia zasiewów zwiększyła się tylko nieznacznie w porównaniu z okresem przedwojennym.

Jugosławia jest związkiem 6 republik. Rolnictwo poszczególnych republik cechuje różny poziom produkcji i intensywności co wiąże się ze zróżnicowanymi warunkami geograficznymi i demograficznymi.

W 1960 r. ludność Jugosławii przekroczyła 18.5 mln. Przyrost ludności wyraża się cyfrą 250 tys., czyli 13,4 osób na 1000 mieszkańców. Średnia gęstość zaludnienia na 1 km² wynosi 72 osoby (od 32 w Czarnogórze do

82 w Serbii). Przed drugą wojną światową ponad 86% ludności zajmowało się rolnictwem. W okresie powojennym w wyniku przemian społecznych i szybkiej industrializacji kraju zmieniła się struktura zatrudnienia ludności. Ludność rolnicza w 1959 r. wynosiła 52% ogółu ludności. Zatrudnionych poza rolnictwem jest około 3 mln osób, w tym w przemyśle około 1,1 mln. W Jugosławii jest obecnie 1 769 495 indywidualnych gospodarstw o łącznym obszarze 11 190 tys. ha. Gospodarka uspołeczniona w rolnictwie zajmuje tylko 1 245 568 ha, tj. około 10%.

Tabela 1

Struktura użytkowania ziemi (według danych wieloletnich 1930—1959)

Wyszczególnienie	Lata			
	1930—1939		1959	
	w tys. ha	%	w tys. ha	%
Ogółem powierzchnia				
użytków rolnych	14 700	100,0	15 000	100,0
w tym:				
grunty orne i ogrody	7 600	51,7	7 650	51,0
sady	280	1,9	402	2,7
winnice	226	1,6	275	1,8
łąki	1 960	13,3	1 920	12,8
pastwiska	4 630	31,5	4 786	31,8

W strukturze własnościowej drobnych gospodarstw nastąpiły w ciągu ostatnich 30 lat duże przemiany. W 1931 r. na wsi jugosłowiańskiej było ogółem 1 755 086 gospodarstw o powierzchni poniżej 10 ha, które obejmowały obszar 5 854 tys. ha, co stanowiło 55% ziemi użytkowanej rolniczo. Pozostałe 45% ziemi należało do obszarników i gospodarstw powyżej 10 ha. Przeciętny obszar gospodarstwa w grupie do 10 ha wynosił w tym okresie 3,8 ha. Obecnie, grupa ta obejmuje 90% ziemi, a średni obszar gospodarstwa zwiększył się do 4,69 ha. Udział poszczególnych grup obszarowych w ogólnej ilości gospodarstw i ziemi w 1958 r. przedstawia tabela 2.

Tabela 2

Udział poszczególnych grup obszarowych w ogólnej liczbie gospodarstw i ziemi w 1958 r. w %

Wyszczególnienie	Udział w ogólnej liczbie gospodarstw w %	Udział w powierzchni ogólnej
Gospodarstwa do 2 ha	29,4	6,84
2 — 5 ha	39,3	27,37
5 — 8 ha	16,2	20,81
powyżej 8 ha	13,4	35,05
Członkowie spółdzielni produkcyjnych	1,5	0,28
Ogółem	99,8	90,35

Na uwagę zasługuje duże zróżnicowanie struktury agrarnej gospodarstw w poszczególnych republikach. Największe rozdrobnienie gospodarstw występuje w republikach południowych: Czarnogórze i Macedonii.

Zmiany w strukturze agrarnej gospodarstw rolnych są wynikiem reformy rolnej z 1945 r.

Na cele reformy rolnej przejęto 1 566 tys. ha ziemi (637 tys. ha z gospodarstw poniemieckich, 235 tys. ha z gospodarstw obszarnczych, 154 tys. ha ziemi kościelnej) od 162 181 gospodarstw. Po wyłączeniu 380 tys. ha lasów i ziemi przeznaczonej pod zalesienie, utworzony Państwowy Fundusz Ziemi rozdysponowano w następujący sposób: 797 tys. ha ziemi otrzymało 316 tys. rodzin małorolnych i bezrolnych (średnia powierzchnia nadziału wyniosła 2,5 ha), 288 tys. ha przekazano gospodarstwom państwowym, 41 tys. ha ogólnym spółdzielniom rolnym i innym. Istotną rolę w kształtowaniu się struktury agrarnej kraju odegrała ustawa z 1953 r. „O utworzeniu ogólnonarodowego Funduszu Ziemi” —ustalająca maksymalny obszar ziemi uprawnej 1 gospodarstwa na 10 ha. Fundusz ten powstał drogą wykupu 275 900 ha ziemi od 66 459 gospodarstw. Z Funduszu tego uzupełniono lub utworzono nowe gospodarstwa państwowe i spółdzielcze.

W ostatnich latach zaznaczył się wzrost liczby gospodarstw o powierzchni poniżej 8 ha kosztem gospodarstw większych (tabela 3).

Tabela 3

Zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw w latach 1949—1957

Rok	2 ha		2—5 ha		5—8 ha		Powyżej 8 ha	
	liczba gospodarstw	powierzchnia	liczba gospodarstw	powierzchnia	liczba gospodarstw	powierzchnia	liczba gospodarstw	powierzchnia
1949	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1957	106,0	106,0	107,0	114,0	103,0	108,0	99,0	90,0

Jak wynika z danych tabeli 3, w okresie powojennym trwał nadal proces rozdrabniania gospodarstw chłopskich, co w powiązaniu z niedostatecznym wyposażeniem w środki produkcji wpłynęło na ich niski potencjał produkcyjny. Pług, podstawowe narzędzie do uprawy ziemi — posiada zaledwie co drugie gospodarstwo. Jeden siewnik przypada na 44 gospodarstwa. Z przeprowadzonej ostatnio ankiety wynika, że podstawowych narzędzi rolniczych nie posiada 81% gospodarstw o powierzchni do 1 ha, 59% gospodarstw w grupie 1—2 ha, 41% gospodarstw w grupie 2—3 ha i 27% w grupie od 3 do 5 ha. Duże rozdrobnienie gospodarstw utrudnia proces modernizacji rolnictwa i nie daje gwarancji efektywnego wykorzystania inwestycji rolnych. Dlatego też politykę inwestycyjną państwa cechuje duża koncentracja środków społecznych w rejonach o najbardziej sprzyjających warunkach przyrodniczo-ekonomicznych i wysokim poziomie rolnictwa oraz w wielkich gospodarstwach uspołecznionych zapewniających szybką aktywizację i zwrot poniesionych środków inwestycyjnych.

Przedwojenna Jugosławia była typowo rolniczym, zacofanym krajem. Udział rolnictwa w dochodzie narodowym wynosił 47,4%. Eksport Jugosławii opierał się głównie na produkcji rolnej. Do 1940 r. wyposażenie rolnictwa w trwałe środki produkcji kształtowało się (w przeliczeniu na jednostkę powierzchni) na poziomie znacznie niższym aniżeli w krajach gospodarczo rozwiniętych. Połowę wartości tych środków stanowiło mało wydajne pogłowie, a resztę budynki i pomieszczenia inwentarskie o przestarzałej konstrukcji. Technika z dużymi trudnościami i opóźnieniem przenikała do rolnictwa.

W czasie drugiej wojny światowej uległo zniszczeniu około 65% trwałych środków produkcji.

W pierwszych latach powojennych państwo skoncentrowało się na odbudowie zniszczonego potencjału gospodarczego i rozwoju przemysłu jako bazy materialno-technicznej dla likwidacji zacofania kraju i przeprowadzania przemian społecznych. Na rozwój rolnictwa nie przeznaczono w tym okresie większych środków społecznych, w wyniku czego produkcja przemysłowa wzrosła w tym okresie czterokrotnie w porównaniu z 1939 r., podczas gdy rolnictwo znajdowało się w stanie zastoju. Dopiero w okresie przebudowy (1947—1949) inwestycje rolne wykazują pewną tendencję wzrostu. Jeżeli 1947 r. przyjąć za 100, to wskaźnik wzrostu środków inwestycyjnych wyniósł w roku 1948 — 269, a w 1949 — 350. W następnych latach w wyniku nowej sytuacji ekonomicznej i politycznej, jak również w związku ze zwiększeniem wydatków na obronę zmniejszyły się znacznie nakłady inwestycyjne w rolnictwie (1947 = 100), 1950 = 269, 1951 = 150 i 1952 = 130¹. W latach 1947—1952 na rozszerzenie trwałych środków w rolnictwie przeznaczono 8% środków inwestycyjnych. Nie posiadały one jednak bezpośrednio produkcyjnego charakteru (72% tych środków przeznaczono na budynki, a tylko 14% na techniczne wyposażenie rolnictwa). Gospodarstwa indywidualne nie dokonywały w tym okresie żadnych inwestycji rolnych. Podobna sytuacja wpłynęła na zastój, a nawet spadek produkcji rolnej.

Na poziom produkcji rolnej w omawianym okresie wpłynęły głównie następujące czynniki: oprócz administracyjnego (centralnego) ustalania powierzchni i struktury zasiewów bez uwzględnienia dużego zróżnicowania i specyfiki warunków przyrodniczych i ekonomicznych, rozwój produkcji rolnej był hamowany przez niesprzyjającą relację cen oraz istniejący system obowiązkowych dostaw i podatków. Jedną z przyczyn braku zainteresowania chłopów we wzroście produkcji rolnej było również zbyt szybkie tempo przemian ekonomiczno-społecznych na wsi w szczególności zaś tworzenie na drodze administracyjnej spółdzielni produkcyjnych. Istniejący system zarządzania i podziału dochodu w spółdzielniach w połączeniu ze słabym ich wyposażeniem technicznym, nie sprzyjał szerokiemu uspołecznieniu procesów produkcyjnych i wzrostowi produkcji rolnej.

Już w latach 1952—1953 poprzez wprowadzenie tzw. Nowego Systemu Gospodarczego stworzono szereg bodźców ekonomicznych wzrostu produkcji rolnej. Podniesiono ceny na produkty rolne; obniżając lub utrzymując na niezmiennym poziomie ceny towarów przemysłowych. Celem

¹ Wskaźniki obliczono według cen 1956 r.

zachęcenia chłopów do podnoszenia poziomu produkcji od 1954 r. system podatkowy oparto o szacunkową przychodowość gospodarstw (z uwzględnieniem faktycznej wartości ha przeliczeniowego ziemi), czyli w oparciu o tzw. kataster gruntowy. Nowy system opodatkowania rozpoczął okres stabilizacji w rozwoju indywidualnych gospodarstw, co sprzyjało wzrostowi zainteresowania w podniesieniu produkcji rolnej. W okresie tym wzrosły również inwestycje rolne ze środków gospodarstw indywidualnych — przeznaczane głównie w tym czasie na rozszerzenie stada podstawowego. Mimo zastosowanych bodźców, wskaźnik wzrostu produkcji rolnej w latach 1953—1956 w porównaniu z okresem przedwojennym wyniósł tylko 103. Duże zapotrzebowanie na środki żywnościowe mimo niskiego poziomu spożycia¹ trzeba było pokrywać w dużej mierze z importu. Pod koniec analizowanego okresu wartość środków żywnościowych z importu wyniosła $\frac{1}{3}$ globalnego importu (w 1956 r. — 35%). Rozwiązanie tych trudności wymagało szybkiego rozwoju rolnictwa i skierowania dużych społecznych środków inwestycyjnych na potrzeby tego działu.

Modernizację rolnictwa w pełnym tego słowa znaczeniu rozpoczęto dopiero w 1957 r. Nakłady inwestycyjne na trwałe środki produkcji wzrosły z 10,6% w 1956 do 13,7% w 1957 i do około 19% w 1959 r. Zmieniła się zasadniczo struktura nakładów inwestycyjnych: 48% środków przeznaczono na techniczne wyposażenie rolnictwa wobec 31% w okresie 1953—1956 i 14% w latach 1947—1952. Na budownictwo zaś przeznaczono tylko 33% w porównaniu z 78% w latach 1947—1952. Jednocześnie wprowadzono nowe typowe projekty dla budynków gospodarczych, co sprzyjało ich znacznemu potanieniu.

W okresie tym liczba traktorów w rolnictwie wzrosła z 14 600 w 1956 r. do 32 000 w 1959 r. Na 1 traktor przypadało około 190 ha użytków rolnych. Do rolnictwa wprowadzono w tym czasie 3 500 kombajnów zbożowych.

W jednym tylko 1959 r. zastosowano w rolnictwie taką ilość nawozów sztucznych jaką zużyto łącznie w ciągu poprzednich trzech lat (1956—1958). Pełną mechanizację procesów produkcyjnych i nowoczesną technologię zastosowano w pierwszym rzędzie do upraw zbożowych, następnie przemysłowych i pastewnych. Jesienią 1956 r. wysokoplennymi odmianami pszenicy zasiano 30 tys. ha, w 1958 r. — 320 tys. ha, a w 1959 r. — 700 tys. ha, co stanowiło $\frac{1}{3}$ ogólnej powierzchni zasiewów pszenicy. Nasionami hybrydów kukurydzy obsiano w 1957 r. — 169 tys. ha, a w 1959 r. — 430 tys. (tj. $\frac{1}{6}$ powierzchni zasiewów kukurydzy). Średni roczny przyrost produkcji rolnej w okresie 1957—1959 wyniósł 9%. W ciągu ostatnich trzech lat wzrosła produkcja we wszystkich gałęziach rolnictwa, w szczególności produkcja roślinna. Należy jednak zauważyć, że produkcja roślinna, której wydajność uwarunkowana jest w dużej mierze czynnikami biologicznymi wykazywała znaczne wahania, podczas gdy w produkcji zwierzęcej przy niższym poziomie obserwuje się bardziej równomierny i trwały wzrost. Jeżeli okres (1951—1955) przyjmą za 100, wówczas wskaźniki wzrostu w poszczególnych gałęziach produkcji rolnej przedstawiały się następująco (tabela 4).

¹ Roczne spożycie na 1 mieszkańca w okresie 1953/1954 wyniosło: zbóż w przeliczeniu na mąkę 185 kg, ziemniaków 60 kg, cukru 8 kg, mięsa 21 kg, mleka 106 kg, jaj 3 kg, tłuszczu 9 kg.

Tabela 4

Dynamika wzrostu produkcji rolnej w latach 1957—1959
(1951—1955 = 100)

Lata	Ogółem produkcja rolna	Produkcja polowa	Sadow- nictwo	Uprawa winorośli	Produkcja zwierzęca
1957	132,5	156,1	83,5	101,8	123,5
1958	121,5	118,1	102,0	133,1	129,5
1959	154,1	176,4	151,3	115,3	139,2

Jeszcze wyższe wyniki produkcyjne, zwłaszcza w produkcji roślinnej osiągnął państwowy i spółdzielczy sektor rolnictwa. Jeżeli przyjąć lata 1955—1956 za 100, wówczas wskaźnik wzrostu wyniósł w 1957 r. — 148,8, w 1958 r. — 152,9, w 1959 r. — 244,6. Udział wielkich gospodarstw w globalnej produkcji rolnictwa wzrósł z 6,5% w 1957 r. do 11,6% w 1959 r. w tym globalnej produkcji zbóż z 7,2 do 16,7%.

Rolnictwo odgrywa obecnie poważną rolę w gospodarce narodowej Jugosławii. W 1959 r. wartość produktu globalnego z rolnictwa wzrosła o około 34%, a dochodu narodowego o 36% w porównaniu z 1957 r. Produkcja rolna odgrywa zasadniczą rolę w eksporcie Jugosławii. Z łącznej puli eksportowej w 1959 r. — na produkcję przemysłową przypadało 75,5%, a na produkcję rolną — 21,5%.

Przy znacznych sukcesach rolnictwa w ostatnim trzechleciu — struktura produkcji rolnej nie uległa większym zmianom. Przeważają nadal tradycyjne uprawy polowe, natomiast sadownictwo, uprawa winorośli, rybactwo itp. mimo że w wielu republikach związkowych istnieją sprzyjające warunki dla ich rozwoju, nie posiadają większego ciężaru gatunkowego.

Tabela 5

Struktura produkcji rolnej według danych wieloletnich

Wyszczególnienie	Lata		
	1930/1939	1951/1955	1957/1959
Zboża	30	25	25
Warzywa	9	10	9
Przemysłowe	3	5	7
Owoce i przetwórstwo	5	7	6
Winorośl i przetwórstwo	9	10	9
Produkcja zwierzęca	42	41	45
Inne	2	2	1
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Ciężar gatunkowy zbóż w produkcji roślinnej jest bardzo wysoki mimo że zmniejszył się ich udział w produkcji globalnej. Do ważniejszych upraw roślinnych należą buraki cukrowe, tytoń, konopie, chmiel, rośliny oleiste, trawy nasienne itp.

W produkcji kukurydzy Jugosławia zajmuje jedno z pierwszych miejsc w Europie.

Tabela 6

Dynamika produkcji podstawowych roślin (w tys. ton)
(według danych wieloletnich)

R o k	Kukurydza	Pszenica	Buraki cukrowe	Tytoń
1930/1939	4 300	2 430	616	14,7
1948/1956	3 500	2 190	1 320	32,1
1957	5 660	3 100	2 030	63,3
1959	6 670	4 130	2 420	46,0

Sadownictwo i uprawę winorośli cechuje niska produkcyjność i duża ekstensywność uprawy. Jugosławia zajmuje po USA drugie miejsce w świecie pod względem ilości drzew śliwowych, a w ilości krzewów winorośli znajduje się w pierwszej dziesiątce krajów świata. Produkcja globalna tych upraw wykazuje jednak tylko nieznaczny wzrost wskutek nieodpowiednich zabiegów agrotechnicznych i niesprzyjających warunków atmosferycznych.

Hodowla zwierząt stanowi jedną z ważniejszych gałęzi rolnictwa jugosłowiańskiego. Przynosi ona 12% globalnego dochodu, 16% eksportu i około 40% produkcji gotowej w rolnictwie. Dominujący udział w pogłowie zwierząt posiadają gospodarstwa indywidualne (tabela 7).

Tabela 7

Pogłowie zwierząt użytkowych według sektorów w % w latach 1955—1959

Wyszczególnienie	Gospodarstwa państwowe i spółdziel- cze		Gospodarstwa indywidualne	
	1955	1959	1955	1959
Udział w użytkach rolnych	.	10,0	.	90,0
Bydło	2,1	4,7	97,9	93,3
Trzoda chlewna	11,0	8,1	89,0	91,9
Owce	4,2	4,9	95,8	95,1
Drób	0,6	1,2	99,4	98,8

Produkcja artykułów pochodzenia zwierzęcego wzrosła znacznie w porównaniu z okresem przedwojennym i wykazuje dalszą tendencję wzrostu (tabela 8).

W rolnictwie jugosłowiańskim istnieje obecnie 4100 wielkich uspołeczniowanych gospodarstw rolnych. W okresie 1957—1959, a więc zaledwie w ciągu trzech lat produkcja globalna tych przedsiębiorstw wzrosła dwukrotnie. Obejmując około 10% użytków rolnych dostarczały one z tej powierzchni w 1959 r. 53% towarowej produkcji pszenicy, 46,8% buraka cukrowego, 18,5% mięsa oraz 15,5% towarowej produkcji mleka. Gospodarstwa te uzyskiwały średnio w 1958 r. 40 q pszenicy z 1 ha. Plony innych roślin kształtują się również na wysokim poziomie (tabela 9).

Tabela 8

**Produkcja głównych artykułów pochodzenia zwierzęcego
według danych wieloletnich**

Rok	Mięso tys. ton	Mleko tys. ton	Jaja w mln sztuk
1930/39	398	1 819	1 268
1947/56	360	1 720	1 012
1957	449	2 309	1 509
1958	496	2 344	1 511
1959	540	2 700	1 650

Tabela 9

**Plony podstawowych roślin w gospodarstwach uposażonych w porównaniu
z indywidualną gospodarką chłopską w 1959 r.
(w q/ha)**

Roślina uprawna	Gospodarstwa państwowe	Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne	Gospodarstwa indywidualne	Średnio w całej gospodarce rolnej
Pszennica	39,8	37,9	17,3	18,9
Kukurydza	52,2	47,7	24,0	26,0
Buraki cukrowe	353,4	310,7	276,5	297,0

W Jugosławii występują trzy podstawowe formy gospodarki społecznej w rolnictwie. Gospodarstwa państwowe, rolnicze spółdzielnie produkcyjne oraz ogólne spółdzielnie rolnicze. W 1960 r. istniało w Jugosławii 557 gospodarstw państwowych o ogólnej powierzchni 662 090 ha. Przeciętny obszar 1 gospodarstwa wynosi 820 ha, a na 1 pracującego przypada 10,6 ha użytków rolnych.

Większość gospodarstw państwowych rozmieszczona jest w wysoko rozwiniętych rejonach rolnictwa. Np. w Wojewodzinie obejmują one połowę gruntów ornych. W gospodarstwach państwowych skoncentrowano 90% całej mechanicznej siły pociągowej rolnictwa. W 1960 r. pracowało tu 17 tys. traktorów, przy czym średnio na 1 traktor przypadało 85 ha użytków rolnych, podczas gdy w całym rolnictwie — 193 ha. Udział gospodarstw państwowych w pogłowie zwierząt użytkowych (w szczególności zaś w pogłowie bydła) wzrósł znacznie w ciągu ostatnich lat (tabela 10).

Tabela 10

**Poziom pogłowia zwierząt użytkowych w roku 1960
w porównaniu z rokiem 1959**

Wyszczególnienie	Ogółem w całym rolnictwie	Gospodarstwa państwowe	Gospodarstwa indywidualne
Bydło	105	174	102
Trzoda chlewna	110	126	108
Owce	102	92	102
Konie	100	80	100
Drób	109	121	109

Przy niskiej jeszcze obsadzie pogłowia na jednostkę powierzchni na podkreślenie zasługuje szybki wzrost produkcji zwierzęcej w gospodarstwach państwowych. Średnia mleczność krów wzrosła z 1 813 ltr w 1954 r. do 2 471 ltr w 1959 r., podczas gdy średnia mleczność w całej gospodarce rolnej kształtowała się na poziomie 1 100 ltr. Gospodarstwa państwowe stosują coraz większe ilości nawozów mineralnych. W 1954 r. na 1 ha użytków rolnych zużyto 79 kg, w 1955 r. — 555 kg, a w 1959 r. około 776 kg. W okresie tym średnie zużycie nawozów sztucznych w rolnictwie w zależności od rejonu wahało się od 19,2 do 74,6 kg.

Spółdzielnie produkcyjne zaczęły powstawać w Jugosławii już w 1945 roku i w pierwszych latach po wojnie rozwijały się w bardzo szybkim tempie (tabela 11).

Tabela 11

**Dynamika rozwoju rolniczych spółdzielni produkcyjnych
w latach 1946—1958**

Lata	Liczba rolniczych spółdzielni produkcyjnych	Obszar ogólny tys. ha	Liczba członków w tys.
1946	454	122	75
1950	6964	2596	2129
1952	4679	1645	1505
1954	896	282	116
1959	376	205	60

Rok 1950 był kulminacyjnym w rozwoju spółdzielni produkcyjnych. Dysponowały one 20% użytków rolnych w kraju i z tej powierzchni dostarczały 23,8% globalnej produkcji zbóż, 26,6% kukurydzy, 35,7% roślin przemysłowych. W następnych latach liczba spółdzielni produkcyjnych zaczęła szybko spadać. Spółdzielnie jugosłowiańskie wskutek niedoinwestowania i słabego wyposażenia w trwałe i obrotowe środki produkcji pozostały mimo pewnych osiągnięć produkcyjnych przez długie lata prymitywną formą kolektywnego współdziałania chłopów i dlatego nie mogły stanowić podstawy dla nowoczesnej, uspołecznionej gospodarki w rolnictwie. Kilkuletnie doświadczenia dowiodły, że spółdzielnie produkcyjne podobnie jak inne formy gospodarki uspołecznionej w rolnictwie mają tylko wówczas rację bytu, kiedy ich działalność gospodarcza opiera się na nowoczesnej bazie technicznej i kiedy są one zdolne wykorzystać tę bazę dla organizacji społecznych procesów produkcji w rolnictwie.

Do 1953 r. istniały 4 typy spółdzielni produkcyjnych. Cechą charakterystyczną 1 i 2 typu była opłata za wniesioną ziemię w formie opłaty dzierżawnej w 1 typie lub w formie określonych odsetek od dochodu podzielnego w typie 2. W 3 i 4 typie spółdzielni nie stosowano w ogóle opłat za środki produkcji wniesione przez członków do gospodarki zespołowej, a podział dochodu w tych spółdzielniach następował wyłącznie według ilości włożonej pracy. W 1953 r. nastąpiła reorganizacja rolni-

czych spółdzielni produkcyjnych i ilość ich poważnie się zmniejszyła. W wyniku ustawy „O stosunkach własnościowych i reorganizacji rolniczych spółdzielni produkcyjnych” każdy chłop uzyskał możliwość wystąpienia ze spółdzielni. W ten sposób, w odróżnieniu od ubiegłego okresu przynależność do spółdzielni oparto o zasady pełnej dobrowolności. Po 1953 r. utrzymały się tylko spółdzielnie z dużymi, scalonymi kompleksami uprawowymi, co sprzyjało efektywnemu zastosowaniu mechanizacji, jak również spółdzielnie o dużej bazie technicznej utworzonej ze środków społecznych. Spółdzielnie zrzeszają obecnie głównie rodziny małorolne i bezrolne. Gospodarują one przeważnie na ziemi z państwowego funduszu, która stanowi 70% ich ogólnej powierzchni. Wpływa to w znacznym stopniu na kształtowanie się modelu spółdzielni zbliżonego do gospodarstw państwowych. Duży udział własności ogólnonarodowej w strukturze trwałych środków produkcji (ziemia, wyposażenie techniczne) sprzyja stabilizacji i wzrostowi produkcji rolnej.

W latach 1955—1957 wartość podstawowych środków produkcji w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych wzrosła prawie dwukrotnie. W 1958 r. spółdzielnie produkcyjne posiadały 3 317 traktorów, 900 siewników traktorowych, 1 200 snopowiązałek, ponad 1 000 kosiarek itp. Jednym z głównych czynników stabilizacji i wzrostu materialnego zainteresowania członków stanowiło wprowadzenie nowego systemu organizacji i pieniężnej opłaty pracy z pominięciem stosowanej dawniej w spółdzielniach produkcyjnych — dniówki obrachunkowej. W zależności od istniejących w spółdzielni gałęzi produkcyjnych tworzy się jedną lub kilka grup ze stałym przydziałem ziemi, maszyn oraz żywej siły pociągowej. Poszczególni członkowie grupy odpowiadają tylko za określone prace i fazy produkcji. Płaca zasadnicza każdego pracującego kształtuje się w głównej mierze (do 90%) w zależności od uzyskanych wyników produkcyjnych (zbiorów) z przydzielonej powierzchni. Płace wzrastają progresywnie w miarę wzrostu wydajności roślin z 1 ha.

Zarobki poszczególnych pracujących w grupie ustala się proporcjonalnie do ich wkładu pracy. Ostatecznego rozliczenia dokonuje się po zakończeniu wszystkich prac. W międzyczasie członkowie grup otrzymują miesięczne zaliczki w gotówce. Omawiany system opłaty pracy mógł być wprowadzony dopiero w warunkach szerokiego uspołecznienia produkcji, wysokiego poziomu technicznego wyposażenia spółdzielni oraz przy dużej intensywności i towarowości produkcji rolnej.

We wszystkich spółdzielniach produkcyjnych stosuje się obecnie oprócz wynagrodzenia za pracę — opłatę za wkłady gruntowe, przy czym sprawy własności ziemi wyodrębniono od stosunków pracy. To znaczy można np. wnieść ziemię do spółdzielni i nie brać udziału w pracach zespołu lub odwrotnie — można pracować w spółdzielni i nie wносить do niej swojej ziemi. W związku z tym spółdzielnie jugosłowiańskie nie stanowią już obecnie jakiejś zamkniętej społeczności łączącej ziemię i ludzi na bazie prostej kooperacji pracy. Obecne spółdzielnie to nowoczesne, uspołecznione przedsiębiorstwa rolne, posługujące się najnowszą techniką i osiągające coraz wyższe wyniki produkcyjne i finansowe.

Założeniem jugosłowiańskiej polityki rolnej jest stopniowe uspołecznienie rolnictwa poprzez stosowanie szerokiego wachlarza form i szczebli uspołecznienia produkcji rolnej.

Najbardziej rozpowszechnioną formą spółdzielczości w rolnictwie są tzw. ogólne spółdzielnie rolnicze, stanowiące kontynuację bogatych tradycji jugosłowiańskiej spółdzielczości wiejskiej. Powstały one na drodze ewolucji spółdzielczości zaopatrzenia i zbytu. Po 1957 r. zmienił się w znacznym stopniu charakter i funkcje spółdzielczości wiejskiej. Dzięki tzw. ekonomom¹ i różnym formom kooperacji z chłopami — przekształciły się one w organizacje typu produkcyjnego. W końcu 1959 r. było 4 805 spółdzielni ogólnych zrzeszających 1 520 mln członków. Zatrudniają one około 60 tys. osób, w tym 2 000 specjalistów. Najwyższym organem spółdzielni jest Walne Zebranie Członków. Bezpośrednio kieruje nią Zarząd i Rada Spółdzielcza. Członkowie Rady i Zarządu wybierani są spośród członków pracowników spółdzielni. W rozwoju spółdzielni ogólnych można wyodrębnić trzy etapy. W pierwszym (1945—1955) posiadały one charakter spółdzielni zaopatrzenia i zbytu. Zaopatrywały one gospodarstwa w nasiona, sadzeniaki, nawozy, bydło zarodowe itp., prócz tego organizowały różnego rodzaju warsztaty usługowe dla wsi, których liczba wraz z rozwojem mechanizacji na wsi stale zmniejszała się.

W drugim okresie, który rozpoczął się w 1955 r. przyznano spółdzielniom ogólnym prawo przekazywania zrealizowanego zysku od obrotu na własny fundusz rozwoju rolnictwa. Obrót towarowy zrealizowany przez spółdzielnie ogólne wzrósł z 24,4 mld dinarów w 1953 r. do 121,5 mld dinarów w 1958 r.

Trzeci okres rozwoju ogólnych spółdzielni rolniczych rozpoczął się w 1958 r. wraz z wyposażeniem ich przez państwo w nowoczesną bazę techniczną. Dzięki temu stały się one inicjatorami technicznej rekonstrukcji wsi i organizatorami produkcji rolnej w gospodarstwach indywidualnych.

Tabela 12

Dynamika wyposażenia technicznego ogólnych spółdzielni

Lata	Traktory	Zbożowe siewniki traktorowe	Kosiarki	Snopowiązałki	Kombajny zbożowe	Młócznie	Samochody ciężarowe
1952	468	80	405	67	—	766	462
1956	2 675	257	1010	787	—	2968	694
1958	10 135	1900	2024	2517	132	5758	1093
1959	14 818	2903	2574	4384	642	6643	1027

W 1957 r. wartość podstawowych i obrotowych środków produkcji wyniosła 100,3 mld dinarów, a w 1959 r. — 157 mld dinarów, czyli nastąpił wzrost o 56%, z czego w wartości podstawowych środków produkcji o 107%. W strukturze trwałych środków produkcji przeważają maszyny rolnicze i środki transportu (42,6%). W dochodach spółdzielni ogólnych wzrósł dzięki temu ciężar gatunkowy produkcji rolnej, kosztem dochodu z obrotu towarowego.

¹ Przedsiębiorstwa rolne przy spółdzielniach ogólnych.

Strukturę dochodów według form działalności ilustruje tabela 13.

Tabela 13

Struktura dochodów spółdzielczości ogólnej w 1957/58 r.

Rodzaj działalności	W mld dinarów		Wskaźnik wzrostu
	1957	1958	
Produkcja rolna własnych przedsiębiorstw	8 709	11 465	132
Kooperacja z gospodarstwami indywidualnymi	136	1 029	757
Park maszynowy	8 551	11 731	137
Inne usługi w rolnictwie	1 385	1 491	108
Przetwórstwo produkcji rolnej	4 812	5 089	106
Inne rodzaje przetwórstwa i produkcja przemysłowa	3 106	3 143	101
Skup produkcji rolnej	145 570	160 428	110
Inne rodzaje handlu	105 059	94 665	90
Rzemiosło	6 236	5 556	89
Działalność komunalna	3 853	2 666	69
Inne rodzaje działalności	3 731	3 934	40

Szybki wzrost trwałych środków produkcji nastąpił w wyniku zwiększenia nakładów inwestycyjnych z 4 mld w 1954 r. do 31,2 mld dinarów w 1958 r. Wzrósł również znacznie fundusz ziemi ogólnych spółdzielni rolniczych (z 68 307 ha w 1955 r. do 428 027 ha w 1959 r.). Fundusz ten rozszerzał się poprzez dzierżawę, kupno ziemi lub meliorację. Jednakże u podstaw tworzenia funduszu leżała ziemia z reformy rolnej przeprowadzonej w 1945 i 1953 r. Działalność produkcyjna ogólnych spółdzielni rolniczych posiada charakter wielostronny.

W 1959 r. dysponowały one 307 zakładami mleczarskimi, 190 suszarniami, 29 przetwórniami, 295 rzeźniami, 550 młynami itp. Ogólne spółdzielnie rozwinęły się w ostatnim czasie w specyficzne organizacje rolnicze, które dzięki swojej strukturze organizacyjnej mogły objąć większość procesów produkcyjnych w rolnictwie. Przerastając stopniowo w kombinaty rolniczo-przemysłowe ugruntowywały one w coraz większym stopniu swój wpływ na gospodarstwa indywidualne. Ogólne spółdzielnie rolnicze oddziaływały na modernizację produkcji rolnej dwiema drogami: poprzez organizowanie własnych jednostek produkcyjnych, tzw. ekonomii oraz produkcyjną kooperację z gospodarstwami chłopskimi. W pierwszym okresie, który trwał do 1952 r. ogólne spółdzielnie rolnicze zaopatrywały chłopów w sadzeniaki, drzewa owocowe, organizowały punkty kopulacyjne itp. Opłata za usługi regulowana była w gotówce lub w naturze, po czym urywał się dalszy kontakt gospodarstwa ze spółdzielnią. W następnym okresie współpraca przeszła w wyższą fazę organizacyjną. Przy poszczególnych spółdzielniach powstawały zespoły specjalistyczne (hodowlane, warzywnicze, uprawy roli itp.). W 1957 r. działało przy spółdzielniach ogólnych 7 000 zespołów, w których uczestniczyło 200 000 gospodarstw.

Trzeci okres, który rozpoczął się w 1958 r. charakteryzuje się dużym bogactwem form współpracy produkcyjnej. Wachlarz usług rozszerzono na uprawę ziemi, omłoty, kontraktację produkcji roślinnej i zwierzęcej. Umowy na uprawę ziemi objęły 1956/1957 r. 364 tys. ha, a w 1959/60 r. już ponad 720 tys. ha. Ilość umów kontraktacyjnych wzrosła ze 148 tys. w 1956 do 720 tys. w 1959 r. Przy kontraktacji gospodarstwa chłopskie, korzystające z usług i kredytów spółdzielni, pozostają jednak w zasadzie organizatorami procesów produkcyjnych. Najbardziej złożoną formą kooperacji produkcyjnej stanowi „wspólna produkcja”. Obejmowała ona w 1956 r. 175 tys. ha gruntów ornych, a w sadownictwie i uprawie winorośli 2 500 ha. „Wspólna produkcja” polega na udziale obydwu partnerów w procesie produkcji, przy czym zbiory są dzielone proporcjonalnie do nakładów środków produkcji i wniesionej pracy. Spółdzielnia występuje w roli organizatora procesów produkcyjnych, wykonuje prace mechanizacyjne, dostarcza nasion i nawozów. Dzięki wysokim nakładom produkcyjnym „wspólna produkcja” zapewnia znaczny przyrost plonów. Średnie plony pszenicy uzyskane w Wojewodzinie w gospodarstwach chłopskich objętych kooperacją wyniosły w 1959 r. 39,1 q/ha. Kooperacja produkcyjna obejmuje również sadownictwo i uprawę winorośli. W niektórych rejonach zapewnia się gospodarstwom objętym kooperacją w dziedzinie produkcji sadowniczej prócz opłaty za dzierżawioną ziemię i wynagrodzenia za pracę, również udział w osiągniętych zyskach. Dłuższa dzierżawa ziemi umożliwia zwiększenie nakładów produkcyjnych w gospodarstwach objętych kooperacją zapewniając wzrost ich produktywności oraz systematyczne dochody ich właścicielom. Omówiona tu forma kooperacji w zakresie produkcji sadowniczej występuje głównie w Wojewodzinie i wschodniej Chorwacji, gdzie objęła kilka tysięcy ha sadów. W dziedzinie produkcji zwierzęcej spółdzielnie oddają chłopom do wychowu zarodowe bydło. Po przewidzianym umową okresie spółdzielnia otrzymuje młodzię o wadze bydła dostarczonego gospodarstwu. Młodzię tę otrzymuje spółdzielnia według cen wolnorynkowych lub ustalonych w umowie. O rozmiarach tej działalności świadczą wyniki uzyskane w Serbii. Do czerwca 1959 r. zawarto tu umowy na wychów 42 650 szt. bydła, 850 tys. trzody chlewnej i 175 tys. owiec. W produkcji trzody chlewnej kooperacja polega głównie na kontraktacji produkcji uzyskanej w gospodarstwach indywidualnych.

Gospodarz otrzymuje zaliczkę pieniężną, spółdzielnia zapewnia opiekę weterynaryjną a pasze dostarcza gospodarstwo. Na tej zasadzie objęto w 1960 r. umowami kontraktacyjnymi 600 tys. świń — rasy białej angielskiej. Kooperacja produkcyjna z chłopami stale rozszerza się. Biorą w niej udział, prócz spółdzielni ogólnych, także spółdzielnie produkcyjne, gospodarstwa państwowe a także zakłady przemysłowe, jak cukrownie, olejarnie itp.

Polityka koncentracji środków w wielkich przedsiębiorstwach rolnych i stałego umacniania ich więzi produkcyjnej z gospodarką indywidualną daje coraz lepsze wyniki. Słuszność wyboru takiej właśnie drogi w rolnictwie jugosłowiańskim, wynika przede wszystkim ze struktury agrarnej rolnictwa (ponad 34% stanowią gospodarstwa poniżej 2 ha, a około 25% ludności wiejskiej jest zatrudnionej poza rolnictwem). Wskazuje to na celowość, a nawet konieczność produkcyjnego współdziałania gospo-

darki drobnotowarowej z wielkimi uspołecznionymi gospodarstwami w rolnictwie, efektywnie wykorzystującymi społeczne środki produkcji. Perspektywiczny plan rozwoju gospodarczego na lata 1957—1961 przewiduje znaczny wzrost nakładów na rolnictwo. Nakłady inwestycyjne w rolnictwie wzrosły z 26,5 mld w 1955 do 110 mld w 1959 r. Zaszły również znaczne zmiany w strukturze nakładów inwestycyjnych. Do 1957 r. większą część nakładów przeznaczono na budownictwo, a w dalszych latach na zakup ciężkich maszyn rolniczych, zaś w ostatnim okresie wzrósł znacznie udział nakładów na produkcję zwierzęcą.

Nakłady na środki obrotowe wzrosły w analizowanym okresie z 30,6 do 100 mld dinarów. Wzrosły również znacznie kredyty inwestycyjne dla organizacji spółdzielczych (z 48,8 do 190 mld dinarów).

Z polityką inwestycyjną i kredytową państwa wiąże się również tzw. polityka regresów. Nie posiada ona swojego odpowiednika w pozostałych krajach socjalistycznych. Jest to elastyczna forma pomocy państwa dla rolnictwa, która na przestrzeni ubiegłego dziesięciolecia oddziaływała na przemiany zachodzące w rolnictwie jugosłowiańskim.

Jest to polityka ulg na trwałe środki produkcji, zwłaszcza na ciężkie maszyny rolnicze, stosowane głównie w uspołecznionym sektorze rolnictwa. O ile w pierwszym okresie stosowano również znaczne ulgi w odniesieniu do maszyn przydatnych w gospodarce drobnotowarowej, to ostatnio polityka regresu obejmuje prawie wyłącznie gospodarstwa państwowe lub organizacje spółdzielcze świadczące usługi produkcyjne dla chłopów. Ulgi te wynoszą zależnie od rodzaju maszyn od 20 do 60% ceny rynkowej.

Polityka regresu umożliwiła w stosunkowo krótkim czasie odnowienie parku maszynowego i jego modernizację oraz standaryzację maszyn w wielkich gospodarstwach uspołecznionych.

Zróżdła:

- 1) Informacionnaja služba Jugoslawija — No 1010-P Zemledelczeskaja kooperacija w Jugoslawii.
- 2) Informacionnaja služba Jugoslawija — No 1014-P Razwitiie selskowo chozjajstwa w Jugoslawii.
Izdatelstwo Jugoslawija, Beograd.
- 3) Informacionnaja služba Jugoslawija — No 1060-P dr Leon Rip.
Nekotoryje problemy jugoslawskowo chozjajstwa.
Izdatelstwo Jugoslawija, Beograd.
- 4) Informacionnaja služba Jugoslawija — Pn 55/60 — Kapitalowloženiija w selskoë chozjajstwo Jugoslawii i dostignutoje rezultaty.
Izdatelstwo Jugoslawija, Beograd, 1960.
- 5) Obszczestwennyj plan razwitiija narodnowo chozjajstwa Jugoslawii. Beograd.
Sekretarjat Po Delani Informacii Sojuznowo Ispolnitnitelnowo Wecza. Beograd 1961.
- 6) Informacjonnyj i dokumentalnyj Biuleteń. Tom IX, 1960.
Izdatel: Główny kooperatiwnyj sojuz FNRJ.